

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
مؤسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت

دانشکده اخلاق
رشته تربیت اخلاقی
پایان نامه کارشناسی ارشد

دلالت‌های نصوص و دستورالعمل‌های دعایی – مناسکی شیعه بر نظام تربیت اخلاقی

استاد راهنما
حجت‌الاسلام و المسلمین دکتر مهدی علیزاده

پژوهشگر
حسن هرمز

خرداد ۱۳۹۶

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

صور تجلسه دفاع

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
مؤسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت

دانشکده اخلاق
رشته تربیت اخلاقی
پایان نامه کارشناسی ارشد

دلالت‌های نصوص و دستورالعمل‌های دعایی – مناسکی شیعه بر نظام تربیت اخلاقی

استاد راهنما
حجت‌الاسلام و المسلمین دکتر مهدی علیزاده

پژوهشگر
حسن هرمز

خرداد ۱۳۹۶

باسمه تعالی

تعهد نامه اصالت پایان نامه

اینجانب **حسن هرمز فرزند حسن** متولد **طیس** به شماره شناسنامه ۳۷۶ صادره از **طیس** به شماره

دانش پژوهی ۹۱۱۱۲۰۱۱ رشته **تربیت اخلاقی** متعهد می شوم که مطالب مندرج در این پایان نامه

حاصل کار پژوهشی این جانب است و دستاوردهای پژوهشی دیگران که در این زمینه از آنها استفاده

شده است مطابق مقررات ارجاع و در فهرست منابع و مآخذ ذکر گردیده است.

این پایان نامه قبلاً برای احراز هیچ مدرک هم سطح یا بالاتر ارائه نشده است. در صورت اثبات

تخلف (در هر زمان) مدرک تحصیلی صادر توسط موسسه از اعتبار ساقط خواهد شد.

حسن هرمز

امضاء

باسمه تعالی

حقوق مادی و معنوی پایان نامه

چاپ و انتشار پایان نامه های تحصیلی دانش پژوهان مؤسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت بیانگر بخشی از فعالیت های علمی - پژوهشی مؤسسه است.

اینجانب حسن هرمز دانش پژوه رشته تربیت اخلاقی مقطع کارشناسی ارشد، متعهد می گردم موارد ذیل را در خصوص حقوق مادی و معنوی پایان نامه ام با موضوع:

دلالت های نصوص و دستور العمل های دعایی - مناسکی شیعه بر نظام تربیت اخلاقی

- رعایت نمایم و در صورت تخلف از موارد ذیل، کلیه تبعات حقوقی آن بر عهده این جانب خواهد بود:
۱. در صورت اقدام به چاپ پایان نامه، مراتب را قبلاً به صورت کتبی به معاونت پژوهش مؤسسه اطلاع دهم و در صورت تمایل مؤسسه با چاپ پایان نامه به صورت کتاب، اولویت با مؤسسه خواهد بود.
  ۲. در صورت موافقت معاونت پژوهش با چاپ پایان نامه به صورت کتاب توسط دانش پژوه، در

صفحه سوم کتاب (پس از برگ شناسنامه) عبارت ذیل چاپ گردد:

«کتاب حاضر حاصل پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته تربیت اخلاقی است که در سال ۱۳۹۶ در مؤسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت به راهنمایی حجت الاسلام و المسلمین آقای دکتر مهدی علیزاده از آن دفاع شده است».

۳. به منظور غنی سازی منابع و مآخذ کتابخانه مؤسسه دو نسخه از آن به کتابخانه و دو نسخه نیز جهت بهره برداری به معاونت پژوهش اهدا خواهد شد.

نام و نام خانوادگی دانش پژوه

امضاء

تقدیم

از روزی که تصمیم در بازخوانی ادعیه گرفتم به دنبال این بودم که قدمی هر چند ناچیزی در توصیف ظرفیتی دیگر از ادعیه در رویکردهای تربیت اخلاقی بردارم از این رو تقدیم می شود این قدم کوچک به صاحب و پیشوای دعا سید السجادین علی بن حسین (ع)

سیاسگزاری

با سپاس فراوان از حجت الاسلام و المسلمین دکتر علیزاده که با راهنمایی عالمانه و مذاقه‌های روشنگرانه رهگشای اینجانب در پژوهش حاضر بودند .

و تشکر ویژه از حجت الاسلام و المسلمین دکتر کریم زاده که با مشاوره‌های مشفقانه چراغ تابان پژوهش بودند.

این پژوهش به بررسی دلالت‌های ادعیه وارده از امام سجاد (ع) و مناسک ماثور از امام صادق (ع) بر مؤلفه‌های اصلی نظام تربیت اخلاقی اختصاص دارد که با رویکرد کیفی و از نوع تحلیل اسنادی و با رهیافت استقرایی صورت پذیرفته است.

امکان وقوع شناخت یقینی و انتقال آن، قرآن کتاب تحریف ناپذیر آسمانی، یافته‌های پژوهش در مؤلفه مبانی معرفت‌شناختی هستند. در زمینه مبانی هستی‌شناختی، وجود خداوند کامل مطلق، توحید، قضا و قدر الهی و بداء، سنخیت علی- معلولی، وجود تراحم در عالم ماده. در حیطه مبانی دین‌شناختی حکمت و عدل الهی، خاتمیت اسلام، ولایت و امامت پیامبر اسلام و امامان و در زمینه مبانی انسان‌شناختی به یافته‌های ترکیب انسان از روح و بدن، تجرد و اصالت روح، تغییرپذیری تدریجی روح و بدن، تاثیرگذاری روح و بدن بر یکدیگر، وجود سرشتی مشترک در همه انسان‌ها، مختاربودن، خوددوستی، کمال جویی و هدفمندی انسان، کرامت تکوینی و اکتسابی و در چارچوب مبانی ارزش‌شناختی به و واقعی بودن ارزش در دانش‌های عملی و وابستگی همه ارزش‌های واقعی به ارزش هدف نهایی، می‌توان اشاره کرد.

یافته‌های پژوهش در حوزه اصول تربیت اخلاقی عبارتند؛ اصل اولویت، اصل تناسب و اعتدال، اصل عبودیت و بندگی، اصل انطباق با اسلام، اصل توسل، اصل جامع‌نگری، اصل تدریج، اصل استمرار، اصل تکلیف به قدر وسع، اصل ایجاد انگیزش و اصل التزام به عمل. چهار دسته از روش‌های تربیت اخلاقی نیز شناسایی شدند که عبارتند؛ روش‌های شناختی (مانند بینش‌افزایی، غفلت زدایی) روش‌های انگیزشی (مانند محبت‌ورزی، عبرت‌آموزی) روش‌های رفتاری (مانند عبادات جوارحی، رفق و مدارا) و روش‌های ترکیبی (مانند استغفار، توسل). در نهایت نیز درصدد توصیفی از تراث دعایی - مناسکی به مثابه رویکردی در تربیت اخلاقی با بیان ویژگی‌های آن می‌باشد.

واژه‌های کلیدی: تربیت، اخلاقی، دستورالعمل، دعایی - مناسکی، مؤلفه، نظام تربیت اخلاقی

فهرست مطالب

فصل اول: کلیات و مفاهیم	۱
۱-۱ مقدمه	۲
۲-۱ بیان مسئله	۳
۳-۱ پیشینه پژوهش	۴
۴-۱ سؤال‌های تحقیق	۸
۱-۴-۱ سؤال اصلی	۸
۱-۴-۲ سؤال‌های فرعی	۸
۵-۱ فرضیه‌های تحقیق	۹
۶-۱ اهداف تحقیق	۹
۷-۱ کاربرد نتایج تحقیق	۹
۱-۷-۱ کاربرد نظری	۹
۸-۱ روش انجام تحقیق	۹
۱-۸-۱ روش گردآوری اطلاعات	۱۰
۱-۸-۲ ابزار گردآوری اطلاعات	۱۰
۹-۱ تعریف مفاهیم و اصطلاحات پژوهش	۱۰
نظام	۱۰
تربیت اخلاقی	۱۰
نظام تربیت اخلاقی	۱۰
عناصر نظام تربیت اخلاقی اسلامی	۱۱
مبانی	۱۱
مبانی تربیتی	۱۱
مبانی تربیت اخلاقی	۱۱
اصول	۱۱
تربیت	۱۱
اصول تربیت	۱۳
اصول تربیت اخلاقی	۱۴
شیوه	۱۴
شیوه‌های تربیتی	۱۴

شیوه‌های تربیت اخلاقی	۱۴
دعایی	۱۴
مناسکی	۱۴
فصل دوم: مبانی تربیت اخلاقی مستفاد از نصوص و دستورالعمل‌های	۱۶
دعایی - مناسکی شیعه	۱۶
سوال اصلی	۱۷
مبانی	۱۷
مبانی تربیتی	۱۷
مبانی تربیت اخلاقی	۱۷
انواع مبانی تربیت اخلاقی	۱۸
۱-۲ مبانی معرفت‌شناختی	۱۸
۱-۱-۲ امکان و وقوع شناخت یقینی	۱۸
۲-۱-۲ امکان شناخت امور نامحسوس	۱۹
۳-۱-۲ امکان انتقال شناخت (تعلیم)	۲۱
۴-۱-۲ قرآن، کتاب تحریف ناپذیر آسمانی در کنار سنت قطعی بعنوان منابع معرفت دینی	۲۱
۲-۲ مبانی هستی‌شناختی	۲۲
۱-۲-۲ وجود خداوند کامل مطلق	۲۲
۲-۲-۲ توحید	۲۳
۳-۲-۲ قضا و قدر الهی و بداء	۲۶
۴-۲-۲ سنخیت علی - معلولی	۲۸
۵-۲-۲ وجود تراحم در عالم ماده	۲۹
۳-۲ مبانی دین‌شناختی	۳۱
۱-۳-۲ حکمت الهی	۳۱
۲-۳-۲ عدل الهی	۳۱
۳-۳-۲ خاتمیت، جامعیت و جهانی بودن اسلام	۳۲
۴-۳-۲ ولایت و امامت پیامبر اسلام (ص) و امامان معصوم (ع)	۳۳
۴-۲ مبانی انسان‌شناختی	۳۴
۱-۴-۲ ترکیب انسان از روح و بدن و تجرد روح	۳۴
۲-۴-۲ اصالت روح	۳۶
۳-۴-۲ تغییرپذیری تدریجی روح و بدن	۳۷

- ۲-۴-۴ تأثیرگذاری روح و بدن بر یکدیگر ۳۸
- ۲-۴-۵ وجود سرشتی مشترک و فطرتی الهی در همه انسان‌ها ۳۸
- ۲-۴-۶ مختار بودن انسان ۴۱
- ۲-۴-۷ خوددوستی انسان ۴۳
- ۲-۴-۸ کمال‌جویی و هدفمندی انسان ۴۴
- ۲-۴-۹ کاستی‌های انسان در توانایی، بینش و گرایش ۴۷
- ۲-۴-۱۰ وابستگی کمال حقیقی انسان به استفاده از همه قابلیت‌های او ۴۸
- ۲-۴-۱۱ تفاوت انسان‌ها در ظرفیت‌ها و قابلیت‌ها ۴۹
- ۲-۴-۱۲ مسئولیت انسان در برابر خدا، خود و دیگر موجودات ۵۰
- ۲-۴-۱۳ کرامت تکوینی و اکتسابی انسان ۵۳
- ۲-۵ مبانی ارزش‌شناختی ۵۵
- ۲-۵-۱ واقعی بودن ارزش در دانش‌های عملی ۵۵
- ۲-۵-۲ وابستگی همه ارزش‌های واقعی به ارزش هدف نهایی ۵۶
- فصل سوم: اصول تربیت اخلاقی مستفاد از نصوص و دستورالعمل‌های دعایی - مناسکی شیعه ۵۸
- سوال اصلی ۵۹
- اصول تربیت ۵۹
- اصول تربیت اخلاقی ۵۹
- ۳-۱ اصول مبتنی بر مبانی هستی‌شناختی ۶۰
- ۳-۱-۱ اصل اولویت ۶۰
- ۳-۱-۱-۱ اولویت دادن به نیازهای اساسی تربی ۶۱
- ۳-۱-۱-۲ اولویت دادن به نیازهای انسانی، متعالی و اخروی تربی ۶۱
- ۳-۱-۱-۳ اولویت دادن به دانش‌ها، مهارت‌ها و ویژگی‌های ضروری‌تر و نافع‌تر برای حال و آینده فرد و جامعه ۶۲
- ۳-۱-۲ اصل تناسب و اعتدال ۶۲
- ۳-۲ اصول مبتنی بر مبانی دین‌شناختی و ارزش‌شناختی ۶۴
- ۳-۲-۱ اصل عبودیت و بندگی ۶۴
- ۳-۲-۲ اصل انطباق با اسلام ۶۶
- ۳-۱-۳ اصل توسل ۶۷
- ۳-۳ اصول مبتنی بر مبانی انسان‌شناختی ۶۹
- ۳-۳-۱ اصل جامع‌نگری ۶۹

۷۲.....	۲-۳-۳ اصل تدریج
۷۴.....	۳-۳-۳ اصل استمرار
۷۵.....	۴-۳-۳ اصل تکلیف به قدر وسع
۷۷.....	۵-۳-۳ اصل ایجاد انگیزش
۷۹.....	۷-۳-۳ اصل التزام به عمل
۸۱....	فصل چهارم: شیوه های تربیت اخلاقی مستفاد از متون و دستورالعمل های دعایی - مناسکی شیعه
۸۲.....	سوال اصلی
۸۲.....	شیوه
۸۲.....	شیوه های تربیتی
۸۲.....	شیوه های تربیت اخلاقی
۸۲.....	دسته بندی شیوه ها
۸۳.....	۱-۴ شیوه های شناختی
۸۳.....	۱-۱-۴ شیوه بینش/فزایی
۸۴.....	۱-۱-۱-۴ بینش درباره حقیقت انسان
۸۷.....	۲-۱-۱-۴ بینش درباره دنیا
۸۹.....	۳-۱-۱-۴ بینش درباره مرگ
۹۱.....	۴-۱-۱-۴ بینش درباره قیامت
۹۳.....	۵-۱-۱-۴ بینش درباره فضایل و رذایل اخلاقی
۹۳.....	۱-۵-۱-۱-۴ صبر
۹۴.....	۲-۵-۱-۱-۴ توکل
۹۶.....	۳-۵-۱-۱-۴ تقوا
۹۷.....	۶-۱-۱-۴ بینش درباره گناه
۹۷.....	۲-۱-۴ شیوه غفلت زدایی
۱۰۰.....	۳-۱-۴ شیوه تأمل و تفکر
۱۰۳.....	۴-۱-۴ شیوه کنترل قضاوت های عجب آور شناختی درباره رفتارهای خود
۱۰۵.....	۵-۱-۴ چشم پوشی و نادیده انگاری
۱۰۸.....	۲-۴ شیوه های گرایش و انگیزشی
۱۰۸.....	۱-۲-۴ شیوه محبت ورزی
۱۱۱.....	۲-۲-۴ شیوه الگویی
۱۱۱.....	۱-۲-۲-۴ الگودهی

۱۱۳.....	۲-۲-۲-۴ الگوپردازی
۱۱۴.....	۳-۲-۲-۴ الگو زدایی
۱۱۷.....	۳-۲-۴ شیوه عبرت آموزی
۱۱۹.....	۴-۲-۴ شیوه روبه رو شدن با نتایج اعمال
۱۲۱.....	۵-۲-۴ شیوه ایجاد، تقویت و هدایت انگیزه‌های درونی
۱۲۴.....	۶-۲-۴ شیوه تبشیر و تشویق
۱۲۶.....	۷-۲-۴ شیوه تنبیه و بیم دادن
۱۲۸.....	۳-۴ شیوه‌های رفتاری و عملی
۱۲۸.....	۱-۳-۴ شیوه تکرار
۱۲۹.....	۲-۳-۴ شیوه یادکرد زبانی
۱۳۲.....	۳-۳-۴ شیوه عبادات جوارحی
۱۳۶.....	۴-۳-۴ شیوه همنشینی و موانست
۱۳۷.....	۵-۳-۴ شیوه رفق و مدارا
۱۳۹.....	۱-۴-۳-۴ رفق و مدارا با والدین
۱۴۰.....	۲-۴-۳-۴ رفق و مدارا با همسایگان و دوستان
۱۴۰.....	۳-۴-۳-۴ رفق و مدارا با کودکان و فرزندان
۱۴۱.....	۵-۳-۴ شیوه تکریم و احترام
۱۴۲.....	۱-۵-۳-۴ احترام به فرزندان
۱۴۴.....	۶-۳-۴ شیوه نیکی کردن در مقابل بدی
۱۴۶.....	۷-۳-۴ شیوه تغییر موقعیت
۱۴۸.....	۴-۴ شیوه‌های ترکیبی
۱۴۸.....	۱-۴-۴ شیوه توبه و استغفار
۱۵۲.....	۲-۴-۴ شیوه یادآوری نعمت‌ها
۱۵۵.....	۳-۴-۴ شیوه توسل و زیارت
۱۵۷.....	فصل پنجم: جمع‌بندی و نتیجه‌گیری
۱۵۸.....	تراث دعایی - مناسکی شیعه به‌مثابه رویکردی در تربیت اخلاقی
۱۵۸.....	۱-۵ ویژگی‌های رویکرد دعایی - مناسکی
۱۵۸.....	۱-۱-۵ توجه عمیق معرفتی - عاطفی به خالق یکتای بی‌همتا
۱۶۰.....	۲-۱-۵ بندگی انسان و مسئولیت وی در برابر خدا
۱۶۰.....	۳-۱-۵ توجه تربیتی همزمان به هر سه حوزه اخلاق با محوریت اخلاق بندگی

- ۱-۵-۴ اقدام گرایی و عمل مداری ۱۶۰
- ۱-۵-۵ اهتمام به مراقبه مستمر ۱۶۱
- ۱-۵-۶ تأکید بر ارتباط دائم و منظم با خداوند ۱۶۱
- ۱-۵-۷ تأکید بر جنبه آئینی عبودیت (ارتباط دارای شکل و قالب خاص بنده با خداوند) ۱۶۱
- ۱-۵-۸ اهتمام به ارزشیابی مدام خویشتن و ابراز نتایج آن به رب مهربان ۱۶۲
- ۱-۵-۹ اهتمام به تلاش و پشتکار در تربیت اخلاقی ۱۶۳
- ۱-۵-۱۰ اهتمام به یادکرد نعمت‌ها و شکر عمیق آن‌ها ۱۶۳
- ۱-۵-۱۱ اتکای انحصاری به ربوبیت الهی و قطع امید و اتکا از هر عامل غیر الهی ۱۶۴
- ۱-۵-۱۲ ابراز حاجت ۱۶۴
- ۱-۵-۱۳ توجه ویژه به ارتباط معرفتی و عاطفی و وجودی با انسان کامل بعنوان الگوی تربیتی و مجرای فیض الهی ۱۶۴
- ۲-۵ پیشنهادهای پژوهش ۱۶۵
- ۲-۵-۱ برای پژوهشگران ۱۶۶
- ۲-۵-۲ برای کارگزاران ۱۶۶
- فهرست منابع ۱۶۸
- منابع فارسی ۱۶۸
- منابع عربی ۱۷۱
- مقالات و پایان‌نامه‌ها ۱۷۶

فصل اول

کلیات و مفاهیم

۱-۱ مقدمه

از مهم‌ترین آموزه‌های تربیتی مکتب حیات‌بخش اسلام، دعا و نیایش: است. برای دعا به عنوان یکی از کنش‌های اساسی دین، در حیطه‌های متفاوت زندگی انسان، آثار گوناگونی را می‌توان یافت که از جمله آن بعد تربیتی، نیایش: است. دعا، یک مکتب تربیتی مؤثر و مدرسه روحی تربیتی والاست که سه حوزه شناختی، عاطفی و رفتاری را پوشش می‌دهد.

نیایش، بستر لازم برای خودسازی و دگر سازی را فراهم می‌سازد. دعا بذری در زمین معرفت است که میوه آن تهذیب نفس و قُرب به حق است، چرا که از طریق مناجات می‌توان به حریم حضرت حق راه یافت در دعا انسان از مرحله دین دانی به مرحله دین‌ورزی وارد می‌شود. هنگامی که در دعای روز یکشنبه می‌خوانیم «وَاجْعَلْ غَدِي وَ مَا بَعْدَهُ أَفْضَلَ مِنْ سَاعَتِي وَ يَوْمِي» (کفعمی، ۱۴۱۸، ص ۱۰۹) این پیام مهم الهی را به گوش جان می‌شنویم: مراقب باش! هر روز، بلکه هر ساعت که از عمر تو می‌گذرد باید گام، یا گام‌هایی به جلو برداری و قلّه تازه‌ای از قله‌های افتخار را فتح کنی! یا هنگامی که در دعای کمیل می‌خوانیم «اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي الذُّنُوبَ الَّتِي تَحْبِسُ الدُّعَاءَ» (طوسی، ۱۴۱۱، ص ۸۴۴) می‌فهمیم که ما حجاب خود و حجاب اجابت دعا‌های خود هستیم و مشکلات را باید در درون خود جستجو کنیم، نه بیرون و این خود آلوده را باید از میان برداشت از این‌رو دعا تأثیر ویژه‌ای در اصلاح و تهذیب رفتار و تربیت اخلاقی دارد.

۲-۱ بیان مسئله

تربیت اخلاقی فرایند زمینه‌سازی و به کارگیری شیوه‌هایی برای شکوفاسازی، تقویت و ایجاد صفات، رفتارها و آداب اخلاقی و اصلاح و از بین بردن صفات، رفتارها و آداب غیر اخلاقی در خود یا دیگران است. (بناری، ۱۳۷۹) با تأمل در این تعریف، مشخص می‌شود که تربیت اخلاقی دو رکن دارد: یکی، شناخت فضایل و رذایل و رفتارهای اخلاقی و ضد اخلاقی و دیگری، به کارگیری شیوه‌هایی برای تقویت فضایل و زدودن آن‌ها. از این رو، تربیت اخلاقی حیطه‌ای است که وامدار دو حوزه اخلاق و تربیت است. در رکن اول، از اخلاق و در رکن دوم از تربیت مدد می‌جوید.

از مسائل مهم تعلیم و تربیت معاصر، مسئله تربیت اخلاقی است که علی‌رغم تحولات چشمگیر در عرصه‌های مختلف تعلیم و تربیت، در زمینه رویکردهای تربیت اخلاقی تلاش لازم صورت نگرفته است. از طرفی فراهم کردن الگوی مناسب برای تربیت اخلاق اسلامی همچنان یکی از دغدغه‌های صاحب نظران عرصه اخلاق و تربیت است و مدل‌های غیردینی و غربی در این زمینه الگوی مناسبی برای نظام تربیت اخلاقی اسلامی و سبک زندگی دینی نخواهد بود؛ زیرا روح رویکردهای غربی در تربیت اخلاقی، بیشتر معطوف به اهداف دنیوی و فارغ از تعالی اخروی و غایات توحیدی است؛ از این رو نیاز به بازخوانی منابع دینی دو چندان خواهد شد.

این پژوهش با توجه به دلالت‌ها و دستورالعمل‌های ادعیه معصومان (ع) و اعمال و اذکار مستحبی به دنبال الگوی اسلامی در تربیت اخلاقی است و به دنبال کشف و بررسی دلالت‌های و دستورالعمل‌های نصوص دعایی - مناسکی بر مؤلفه‌های اصلی نظام تربیت اخلاقی در یک مطالعه موردی بر ادعیه ماثور از امام سجاد (ع) و مناسک ماثور از امام صادق (ع) است. دلیل تأکید بر این مطالعه موردی نیز فراوانی گزاره‌های دعایی - مناسکی منقول از این دو امام می‌باشد.

در میان کتاب‌های اخلاق ماثور، طیفی از کتاب‌ها وجود دارد که در قالب ادعیه و اعمال یومیه ماه و سال، نوعی «رویکرد دعایی - مناسکی» را ارائه می‌کند. در این رویکرد خودسازی معنوی، تهذیب اخلاق و پالایش روح از رهگذر مداومت و تقیّد به دعا و مناجات و انجام مناسک پی‌جویی می‌شود. رهاورد این رویکرد تربیتی، تشویق به مداومت بر این ادعیه و مناسک و زمینه‌سازی برای آن به منظور استکمال نفس از طریق ذکر و دعا و عبادت است. به نظر می‌رسد باید این رویکرد را معطوف به حوزه خاص «اخلاق بندگی» به شمار آورد، ولی نباید از پی‌آمدهای آثار مثبت این شیوه تربیتی بر فضای کلی

رفتارهای فردی، خانوادگی و اجتماعی و نیز ملکات روحی انسان‌ها غافل شد و اصولاً تقویت روح توحید همواره به نوعی با رشد ملکات اخلاقی در همه ساحت‌های ارتباطی و اخلاقی همراه است. بنابراین این تحقیق در پی استنباط مبانی و اصول و شیوه‌های تربیت اخلاقی از میراث پرظرفیت قرآن ساعد و مناسک مأثور شیعه است.

اما آنچه این پژوهش را از سایر پژوهش‌ها متمایز کرده این است که در کنار ادعیه به مناسک ذیل ادعیه توجه ویژه نموده و نقش آن در مؤلفه‌های نظام تربیت اخلاقی بررسی خواهد کرد و از طرفی با متن ادعیه به مثابه روایت مواجهه صورت خواهد گرفت و به عنوان منبعی برای استنباط و استخراج دلالت‌های تربیتی مورد استفاده قرار خواهد گرفت و همچنین به دنبال تبیینی از منظومه دعایی - مناسکی شیعه به مثابه یک رویکرد در تربیت اخلاقی است.

۳-۱ پیشینه پژوهش

در میان کتاب‌های اخلاق مأثور، طیفی از کتاب‌ها وجود دارد که در قالب ادعیه و اعمال یومیه و ماه و سال، نوعی «مکتب دعایی-مناسکی» را ارائه می‌کند. ۳۱۵ کتاب ادعیه در یک تقسیم‌بندی کلی شامل آثاری است که در موضوعات دعا و اذکار، آداب دعا، توسل و زیارات، عبادت‌های مستحبی و امور مربوط به استخارات و طلسمات نگاشته شده است.

آداب دعای شیعی و جوامع مهم شامل پنج مرحله است؛ الف) تا زمان شیخ طوسی: پیش از شیخ طوسی، آثار فراوانی در گردآوری ادعیه در میان جامعه فرهنگی شیعه تألیف شد؛ اما به مرور زمان آن آثار از میان رفته است. از مهمترین آثار شاخص در زمینه دعا و زیارت در این مرحله، کتاب کامل الزیارات تألیف ابن قولویه قمی است. ب) از شیخ طوسی تا ابن طاووس: شیخ طوسی مهم‌ترین دانشمند شاخص در قرن پنجم که صاحب تألیفات فراوانی در زمینه کتب متعدد علوم اسلامی در فقه، اصول، حدیث، رجال، درایه، تفسیر کلام، دعا و .. است. مهمترین اثر دعایی که شیخ طوسی تألیف کرده و در اصل پدر ادب دعایی شیعه باید خوانده شود کتاب سترگ و پرارج «مصباح المتهجد و سلاح المتعبد» است. ج) ابن طاووس و ادبیات دعا در شیعه: در این مرحله ابن طاووس تالیفاتی دعایی متعددی دارد. د) ادبیات دعا پس از ابن طاووس تا کفعمی: از زمان درگذشت سید بن طاووس در سال ۶۶۴ تا سال درگذشت کفعمی در سال ۹۰۵ آثار دیگری بر ادبیات دعایی شیعه افزوده شد. یکی از رایج‌ترین این آثار کتاب «عده الداعی و نجاح الساعی» تألیف ابن فهد حلی (م ۸۴۱ ق) است. یکی دیگر از چهره‌های

شاخص و درخشان در دعای شیعی، تقی‌الدین ابراهیم بن علی بن حسن بن محمد بن صالح عاملی جبعی معروف به کفعمی است. ه) ادبیات دعا پس از کفعمی تا شیخ عباس قمی: پس از مرحوم کفعمی، کتاب‌های دعایی مهمی نوشته شده، که از میان آن‌ها برخی مفتاح الفلاح و زاد المعاد و مفاتیح الجنان شهرت ویژه یافته است. (شهیدی، ۱۳۸۹)

طبق بررسی‌های انجام‌شده در پژوهش‌های مربوطه به ادعیه به سه دسته‌بندی می‌توان دست یافت؛ دسته اول: پژوهش‌های که متمرکز بر یک امام خاص بوده است مثل صحیفه علویه یا صحیفه مهدیه. دسته دوم: پژوهش‌های که متمرکز بر یک دعای خاص بوده است مانند شرح‌های که بر مناجات خمسۀ عشر و مکارم الاخلاق، دعای کمیل و ندبه زده شده است. در این زمینه از کتب ذیل می‌توان نام برد؛ الف: سلوک اخلاقی؛ طرح‌های روایی

غنوی؛ امیر؛ ۱۳۹۲؛ سلوک اخلاقی؛ طرح‌های روایی: اثری است که به بررسی طرح‌هایی از مراحل سلوک که در روایات معصومان به آن‌ها اشاره شده می‌پردازد. این طرح برگرفته از سه الگوی روایی درجات اسلام، درجات زهد و مناجات خمسۀ عشر است که در این طرح‌ها، افزون بر اثبات صدور، تحلیل محتوای روایات و ترسیم طرح‌واره سلوک، ساختار اندیشه اخلاقی اسلام از سه زاویه گوناگون و با سه برش متفاوت ارائه شده است. این کتاب از چهار بخش با عنوان‌های اندیشه دینی و مراحل سلوک، درجات اسلام، درجات زهد و مناجات خمسۀ عشر تشکیل شده است.

ب: شایانه‌های ارزش

ابراهیمی‌فر؛ عبدالجواد؛ ۱۳۸۷؛ شایانه‌های ارزش، ترجمه و شرح دعای مکارم الاخلاق: در این کتاب به بررسی مفاهیم و ارزش‌های اخلاقی مندرج در دعای مکارم الاخلاق پرداخته است. نگارنده از ارزش‌های اخلاقی به شایانه تعبیر نموده و بر این اساس، فضایل و مکارم اخلاقی مورد بحث در دعای مکارم الاخلاق را شرح کرده است. مهم‌ترین این شایانه‌ها یا ارزش‌های والای اخلاقی که نویسنده به شرح آن‌ها پرداخته است. عبارت‌اند از: ایمان، یقین، نیت صحیح، عدم سوءظن به مردم، مکر نکردن، غش نکردن، پیوند با مردم، شکرگزاری از مردم، عیب‌پوشی دیگران، معاشرت نیکو، محبت خدا و خلق خدا، سخن به حق گفتن، ترک سرزنش دیگران، ستم نکردن به مردم، تضرع به درگاه خداوند، یادآوری نعمت‌های خداوند، کنترل هوای نفس، اطمینان به فضل خداوند، انفاق، فریادرسی ضعیفان، دوری از اسراف، کسب علم و دانش، یاد خداوند، خوف از خدا، محبت آل محمد (ص) و یاد معاد می‌باشد.

دسته سوم: پژوهش‌های که متمرکز بر یک کتاب خاص بوده است مانند صحیفه سجادیه که پایان‌نامه‌های فراوانی در این زمینه به رشته تحریر درآمده است و بیشتر به دنبال ایجاد یک نظام تربیتی از صحیفه بوده‌اند. در این زمینه نیز می‌توان از کتب و پایان‌نامه‌های ذیل نام برد؛

۱. ابراهیمی‌فر؛ علی‌اصغر؛ ۱۳۸۵؛ بررسی نظام تربیتی صحیفه سجادیه؛ مرکز پژوهش‌های اسلامی صداوسیما؛ قم؛ دفتر عقل: در این کتاب به اصول مبانی روش‌ها و اهداف تربیتی صحیفه سجادیه است که در بخش ششم کتاب بحثی تحت عنوان همراه با برنامه‌سازان دارد و در آن به نحوه استفاده صحیفه در رسانه پرداخته است.

۲. جابری انصاری؛ طاهره؛ ۱۳۹۱؛ تبیین تربیت اخلاقی از منظر امام سجاد (ع): هدف در این پژوهش بررسی تربیت اخلاقی از منظر امام سجاد علیه‌السلام بود بدین منظور آثار امام سجاد (ع) از جمله روایات و ادعیه و رساله حقوق ایشان مورد بررسی قرار گرفت و بر اساس آن دلالت‌های مربوط به تربیت اخلاقی استنباط شد. این پژوهش در حیطه تربیت اخلاقی، جایگاه اخلاق، ضرورت اخلاقی شناخت انسان و خصوصیات فطری و اخلاقی او، ابعاد تربیت اخلاقی و درمان رذایل اخلاقی در کلام و ادعیه امام سجاد (ع) مورد بررسی قرار گرفت. مباحث تربیتی که بر مبنای ادعیه و بیانات گوهریار اخلاقی امام سجاد تدوین گردید به صورت یک چارچوب پیشنهادی در قالب اهداف، اصول و روش‌ها موردبحث قرار گرفت.

۳. مهدوی منش؛ حسین؛ ۱۳۹۰؛ الگوی تربیت اخلاقی مبتنی بر آموزه‌های امام سجاد (ع)؛ سؤالی که در این تحقیق مدنظر بوده این است که چه الگوی نظام‌مندی را [به صورت راهبردی و مرحله‌ای] در تربیت اخلاقی می‌توان از آموزه‌های مکتب امام سجاد (ع) برداشت کرده و به افراد مرتبط با تعلیم و تربیت ارائه نمود؟ برای دستیابی به این سؤال بایستی بدانیم که ۱- مبانی، اهداف و اصول تربیتی حضرت زین‌العابدین (ع) به عنوان عناصر شکل‌دهنده یک الگوی تربیتی کدام‌اند؟ ۲- امام چهارم چه روش‌هایی را در راستای تربیت اخلاقی به کار بسته‌اند؟ بنابراین برداشت و ارائه ساختار محور معارف تربیتی امام سجاد (ع) در قالب مبانی، اهداف، اصول و روش‌ها، به عنوان عناصر الگوی تربیت اخلاقی مسئله اصلی این پژوهش است. هدف کلی این تحقیق، ارائه نظام‌مند الگوی امام سجاد (ع) در تربیت اخلاقی است

۴. خرم شکو، رحمت؛ ۱۳۸۱؛ تربیت اخلاقی از دیدگاه صحیفه سجادیه: در این پایان‌نامه نگارنده کوشیده است که به بیان شیوه‌های تربیتی و نکات اخلاقی بپردازد که امام سجاد (ع) در ارتباط با سلوک انسان‌ها در سیر الی الله بدان‌ها نظر داشته و آن‌ها را مهم و اصولی معرفی نموده است؛ که در پنج فصل تنظیم گردیده است.

۵. ابراهیمی‌فر؛ علی‌اصغر؛ ۱۳۸۰؛ بررسی نظام تربیتی صحیفه سجادیه: در این نوشته، تلاش بر آن بوده است که نظام تربیتی صحیفه سجادیه را که شامل عناصر زیادی از جمله مبانی، اصول، روش‌ها و اهداف تربیتی است، در ابعاد دینی و اخلاقی کشف و به بررسی بکشاند. برای این منظور بعد از طرح کلیات تحقیق ابتدا به بحث پیرامون مبانی تربیتی در صحیفه سجادیه پرداخته شده است. سپس اصول مبتنی بر این مبانی پی‌جویی و تبیین شده است. سرانجام به روش‌های تربیتی که از سوی امام برای اصلاح و تربیت انسان‌ها، به دست داده‌شده مورد کنکاش قرار گرفته است. فصل پایانی توضیحی است بر اهداف تربیتی صحیفه سجادیه که ما را به نتایج و پیشنهادهای خاصی رهنمون ساخته است.

۶. گرجی؛ رضا؛ ۱۳۷۶؛ اصول و روش‌های تربیتی از دیدگاه امام زین‌العابدین (ع): این پایان‌نامه، یک مقدمه و چهار فصل دارد که نویسنده در فصل چهارم و قسمت پایانی رساله با استناد به برخی فرازهای صحیفه سجادیه، به بررسی اجمالی اصول و روش‌های تربیتی پرداخته است. این رساله تنها در زمینه صحیفه سجادیه نیست، بلکه برگرفته از کل آثار امام سجاد (ع) است.

۷. داودی راد؛ سعیده؛ ۱۳۷۵؛ تربیت اخلاقی در صحیفه کامله سجادیه: مهم‌ترین سؤالی که این پژوهش در پی آن است تعیین حوزه عملکرد تربیت اخلاقی در صحیفه سجادیه است؛ یعنی آیا تربیت اخلاقی تنها به رفتارهای شخصی و فردی منحصر می‌شود یا نه در عرصه‌های سیاست و اقتصاد و ارتباطات اجتماعی نیز پدیدار می‌شود. مباحث فرعی این تحقیق عبارت‌اند از: اثبات اینکه ملاک رفتارهای اخلاقی در صحیفه منوره سجادیه جنبه پرستشی بودن رفتارهاست و محور تربیت اخلاقی در صحیفه مبتنی بر عزت‌نفس است همچنین تربیت اخلاقی در صحیفه سجادیه مبتنی بر اصول ثابت است نه متغیر.

۸. مظلوم؛ بی‌بی فاطمه؛ ۱۳۷۳؛ قلب سلیم در صحیفه سجاده: این پایان‌نامه در قالب یک مقدمه و پنج فصل، با استناد به آیات و روایات و با بهره‌گیری از برخی دعا‌های صحیفه سجاده، به تعریف «قلب سلیم» و برخی ویژگی‌های آن پرداخته است. نویسنده در این رساله، به برخی نکات تربیتی اشاره و از شرح مبانی، اصول، روش‌ها و اهداف تربیتی خودداری کرده است.

۹. حق‌دوست؛ دُرّیه؛ ۱۳۷۳؛ اصول و مبانی تربیتی در صحیفه کامله سجاده: این پایان‌نامه یک مقدمه و شش فصل دارد. در فصل نخست، به ماهیت انسان از دیدگاه اسلام، قرآن و صحیفه سجاده پرداخته و در فصل دوم، اوضاع سیاسی - اجتماعی عصر امام سجاد (ع) را بررسی کرده است. در فصل سوم، مفهوم تربیت در صحیفه سجاده؛ در فصل چهارم، اصول تربیتی در صحیفه سجاده؛ در فصل پنجم، اهداف تربیتی در صحیفه سجاده و در فصل ششم، روش‌های تربیتی در صحیفه سجاده بررسی شده است. این پایان‌نامه، به جز نارسایی‌های فنی، مانند نپرداختن به کلیات پژوهش، کمبود منابع پژوهشی و نبود نتیجه‌گیری و پیشنهاد، کاستی‌های محتوایی نیز دارد. بررسی نشدن مبانی تربیتی آورده شده در عنوان پایان‌نامه، ارتباط نداشتن اصول با روش‌های تربیتی، بهره‌برداری اندک و برداشت‌های تربیتی کم‌رنگ از فرازهای صحیفه سجاده، از جمله این کاستی‌های محتوایی است.

بطور کلی در یک جمع‌بندی به این نتیجه می‌توان دست یافت تحقیقی در خصوص تربیت اخلاقی، با این شکل جامع که هم به ادعیه و هم به مناسک پرداخته باشد دیده نشده است.

۴-۱ سؤال‌های تحقیق

۴-۱-۱ سؤال اصلی

دلالت‌های نصوص و دستورالعمل‌های دعایی - مناسکی شیعه بر مؤلفه‌های اصلی تربیت اخلاقی چیست؟

۴-۲-۱ سؤال‌های فرعی

۱. نصوص و دستورالعمل‌های دعایی و مناسکی شیعه بر کدام مبانی تربیت اخلاقی دلالت دارد؟
۲. نصوص و دستورالعمل‌های دعایی و مناسکی شیعه بر کدام اصول تربیت اخلاقی دلالت دارد؟
۳. نصوص و دستورالعمل‌های دعایی و مناسکی شیعه بر کدام شیوه‌های تربیت اخلاقی دلالت دارد؟

۵-۱ فرضیه‌های تحقیق

این تحقیق غیر تجربی نیازمند فرضیه نیست، اما می‌توان این گزاره را به عنوان یک شبه فرضیه عنوان کرد: ادعیه و دستورالعمل‌های مناسکی شیعه دلالت‌هایی بر ارکان تربیت اخلاقی دارد.

۶-۱ اهداف تحقیق

۱. کمک به پیشرفت مطالعات اصیل اسلامی در زمینه تربیت اخلاقی و مؤلفه‌های آن؛
۲. اهتمام به معارف اهل بیت و کمک به ترویج آن در فضای تحقیقات تربیتی کشور؛
۳. تمهید مقدمات نظری برای نقد دقیق‌تر نظریه‌های تربیت اخلاقی سکولار از منظر اسلامی؛
۴. کمک به مراکز رسمی تربیتی کشور در دستیابی به مدل و سازوکارهای تربیت اخلاقی مورد توصیه دین؛
۵. تمهید مقدمات علمی برای معرفت‌افزایی تربیتی اسلامی اولیاء و مربیان در امر تربیت اخلاقی و معنوی متربیان.

۷-۱ کاربرد نتایج تحقیق

محقق امیدوار است پژوهش حاصل‌شده در بخش نظری زمینه این کاربردها را فراهم نماید؛

۱-۷-۱ کاربرد نظری

۱. کمک به سیاست‌پژوهان و سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان آموزشی و محققان تربیتی در اتخاذ رویکردی اسلامی نسبت به مسئله تربیت اخلاقی و کاربرد آن در برنامه‌ریزی درسی؛
۲. جهت‌دهی به مدیران، مربیان و معلمان مدارس در تعیین اهداف، اصول و روش‌های تربیت اخلاقی بر پایه رویکرد اسلامی؛
۳. ارائه اصول و شیوه‌های این رویکرد به مربیان و مبلغان دینی؛
۴. ارائه اصول و شیوه‌های این رویکرد به والدین به منظور کاربست آن در تربیت صحیح فرزندان؛

۸-۱ روش انجام تحقیق

روش کیفی تحلیلی - توصیفی

روش به کار گرفته در این تحقیق، کیفی و از نوع تحلیلی - توصیفی، مبتنی بر مطالعه کتابخانه‌ای است؛ که از روش‌های اصلی آن بررسی اسناد است (مارشال، کاترین و همکاران، ۱۹۴۶) به گونه‌ای که داده‌ها و اطلاعات گردآوری شده از متون، مورد تحلیل قرار می‌گیرند و به سؤالات تحقیق پاسخ داده شود.

۱-۸-۱ روش گردآوری اطلاعات

روش جمع‌آوری اطلاعات در این تحقیق، شیوه بررسی اسناد و مدارک است که به شکل کتابخانه‌ای و در طی مراحل گردآوری منابع، فیش‌برداری، طبقه‌بندی، توصیف، تحلیل و استنتاج اطلاعات مطابق اهداف پژوهش صورت گرفته است. صاحب‌نظران، روش مزبور را جامع‌ترین روش در تحقیقات کیفی می‌دانند؛ زیرا این روش نوعی استراتژی تحلیل است و از سایر روش‌های کیفی عینی‌تر است (مارشال، کاترین و همکاران، ۱۹۴۶)

۱-۸-۲ ابزار گردآوری اطلاعات

فیش، بانک‌های اطلاعاتی، سایت‌ها

۱-۹ تعریف مفاهیم و اصطلاحات پژوهش

نظام

واژه نظام، مناسب‌ترین معادل برای واژه سیستم (system) در زبان انگلیسی است؛ هر چند به باور برخی، نظام نمی‌تواند کاملاً مفهوم سیستم را برساند. (نمازی، ۱۳۷۴، ص ۸)

در تعریف نظام به معنای عام آمده است: «نظام، مجموعه منظم عناصری است که میان آن‌ها روابطی وجود داشته باشد یا بتواند ایجاد شود و دارای هدف یا منظور (خاصی) باشد». (نمازی، ۱۳۷۴، ص ۷)

نظام در تئوری عمومی نظام‌ها، به مجموعه‌ای از اجزای به هم وابسته گفته می‌شود که در راه نیل به هدف‌های معینی با هم هماهنگی دارند. (میرمعزی، ۱۳۷۸، ص ۱۵)

تربیت اخلاقی

تربیت اخلاقی فرایند زمینه‌سازی و به کارگیری شیوه‌هایی برای شکوفاسازی، تقویت و ایجاد صفات، رفتارها و آداب اخلاقی و اصلاح و از بین بردن صفات، رفتارها و آداب غیر اخلاقی در خود یا دیگران است. (بناری، ۱۳۷۹) با تأمل در این تعریف، مشخص می‌شود که تربیت اخلاقی دو رکن دارد: یکی، شناخت فضایل و رذایل و رفتارهای اخلاقی و ضد اخلاقی و دیگری، به کارگیری شیوه‌هایی برای تقویت فضایل و زودن آنها. از این رو، تربیت اخلاقی حیطه‌ای است که وامدار دو حوزه اخلاق و تربیت است. در رکن اول، از اخلاق و در رکن دوم از تربیت مدد می‌جوید.

نظام تربیت اخلاقی

نظام تربیت اخلاقی، مجموعه‌ای منسجم از مبانی، اهداف، اصول و روش‌های تربیت اخلاقی که بیانگر کیفیت و چگونگی تربیت اخلاقی هستند.

عناصر نظام تربیت اخلاقی اسلامی

نظام تربیت اخلاقی اسلام، مجموعه بزرگی است که زیرمجموعه‌های فراوانی دارد و عناصر آن از منبع قرآن و سنت گرفته شده است. از آنجا که این منابع با منبع وحی الهی پیوند دارند، از هرگونه خطا و اشتباهی به دور هستند. بنابراین، عناصر فراوانی در شکل‌دهی این نظام تربیت اخلاقی دخالت دارند. برخی از آن‌ها که در این پژوهش بررسی شده است، عبارت‌اند از: مبانی، اصول، شیوه‌ها.

مبانی

گزاره‌هایی خبری که یا بدیهی‌اند یا از دانش‌هایی دیگر وام گرفته می‌شوند. (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ص ۶۵)

مبانی تربیتی

همه یافته‌ها و گزاره‌هایی که در باب انسان ارائه می‌شود و در حوزه تربیت کارایی دارد، مبانی تربیت را تشکیل می‌دهد. مبانی تعلیم و تربیت از موقعیت انسان و امکانات و محدودیت‌های او و نیز از ضرورت‌هایی که حیاتش همواره تحت تأثیر آنهاست، بحث می‌کند. (شکوہی، ۱۳۷۲، ص ۵۶)

مبانی تربیت اخلاقی

در این پژوهش مبانی تربیت اخلاقی، گزاره‌هایی خبری و بدیهی که به شکل قضایای حاوی، «است» قابل بیان‌اند و برگرفته از نصوص و دستورالعمل‌های ادعیه ماثور شیعه درباره اموری نظیر هستی، انسان، ارزش و معرفت است.

اصول

گزاره‌هایی تجویزی هستند که از اهداف و مبانی به دست می‌آیند و راهنمای روش‌ها و فعالیت‌ها هستند. (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ص ۶۷)

تربیت

الف مفهوم تربیت

یک - واژه‌شناسی تربیت

واژه «تربیت»، از دو ریشه «ربو» و «ربب» گرفته شده است. (ابن فارس، ۱۴۱۱، ص ۴۸۳) تربیت، از ریشه «ربو» به معنای تغذیه و رشد و نمو است که بیشتر به پرورش جسمانی و مادی مربوط است.

تربیت، از ریشه «رب» معانی متعددی دارد، مانند سرپرستی، کامل کردن، اصلاح امور، تدبیر، تأدیب، چیزی را ایجاد کردن و به تدریج، از حالت نقص به حد تمام رساندن و هدایت چیزی به سمت کمال. بنابراین، به نظر می‌رسد معنای تربیت از ریشه «رب» تدبیر چیزی برای کشاندن آن به سوی کمال است و در معانی دیگر، به معنای تدبیر به منظور هدایت به سوی کمال است.

اول - مشتقات واژه تربیت از ریشه «ربو»

در صحیفه سجادیه، واژه تربیت و مشتقات آن، از ریشه «ربو» در موارد زیر به کار رفته است:

۱. «بار خدایا! آنان را به پرورش من جزا ده. در این هنگام - ای خدای من - بسیاری کار ایشان برای

پرورش من چه شد؟» (نیایش: ۲۴)

۲. «خردسالشان را پرورش ده» (نیایش: ۲۵)

۳. «بار خدایا! تو مرا درست اندام آفریدی و در کوچکی پرورش دادی» (نیایش: ۵۰)

۴. «و مرا در پرورش ایشان یاری فرما» (نیایش: ۲۵)

تربیت از ریشه «ربو»، در فرازهای بالا، با توجه به قرینه‌های لفظی «صغیر» و «تأدیب» به معنای افزایش جسمانی و بزرگ کردن انسان است. بزرگ کردن و تربیت و تکامل جسمانی، گرچه مهم است، ولی در اسلام، تنها مقدمه‌ای برای تعالی روحی انسان به شمار می‌رود.

دوم - مشتقات واژه تربیت از ریشه «رب»

در صحیفه سجادیه که سرشار از آموزه‌های تربیتی اسلام به زبان دعاست، بارها واژه‌های «ربوبیت»، «رب»، «مربوب» و مشتقات تربیت از ریشه «رب» آمده است. در دعای امام سجاد (ع) درباره پناه بردن به خداوند از شر شیطان آمده است:

۱. اَللّٰهُمَّ اشْكُرْ لَهُمَا تَرْبِيَّتِي... اَيْنَ اِذَا - يَا اِلٰهِي - طَوَّلْتُ شُغْلَهُمَا بِتَرْبِيَّتِي

۲. رَبِّ لِيْ صَغِيْرَهُمْ

۳. اَللّٰهُمَّ اَنْكَ خَلَقْتَنِيْ سَوِيًّا وَ رَبَّيْتَنِيْ صَغِيْرًا

۴. وَ اَعْنِيْ عَلٰى تَرْبِيَّتِهِمْ وَ تَاْدِيْبِهِمْ

«بار خدایا، همه کسانی را که به پروردگاریت گواهی می‌دهند و یگانگی را از روی اخلاص پذیرفته‌اند و در عین عبودیت با شیطان در ستیزند و در معرفت علوم ربّانی بر ضدّ او به تو استظهار دارند، از این دعا بهره‌ای رسان^۱». (نیایش: ۱۷)

در دعای دیگری از حضرت آمده است: «ای خداوند من، تنها پرورنده است که پرورده خود پناه تواند داد^۲». (نیایش: ۲۱)

به دلیل نارسایی واژه تربیت از ریشه «ربو» در تبیین مفهوم تربیت اسلامی و با توجه به کاربرد گسترده واژه تربیت و مشتق‌های آن از ریشه «ربب» در صحیفه سجادیه، به نظر می‌رسد برای تبیین مفهوم و تعریف تربیت اسلامی باید به سراغ ریشه «ربب» و مشتقات آن مانند رب و ربوبیت برویم که در آن‌ها معنای تدبیر و هدایت انسان به سوی کمال نهفته است.

دو: اصطلاح‌شناسی تربیت

در کتاب‌های مربوط به تعلیم و تربیت، برای واژه تربیت، معانی زیادی آورده شده است. برای نمونه، گفته‌اند: «فراهم کردن زمینه‌ها و عوامل به فعلیت رساندن یا شکوفا ساختن استعداد‌های شخصی انسان، در جهت رشد و تکامل اختیاری او به سوی هدف‌های مطلوب و بر اساس برنامه‌های سنجیده شده». (دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، ۱۳۷۲، ص ۳۳۶)

این تعریف می‌تواند تعریف مناسبی برای تعلیم و تربیت باشد؛ زیرا اول اینکه واژه تربیت در زبان فارسی و در کاربردی خاص، تمام جنبه‌های زندگی مادی و معنوی انسان را در برمی‌گیرد. دوم اینکه تعلیم نیز از جمله زمینه‌های شکوفاسازی استعدادهاست. ازاین‌رو، در این کاربرد، واژه «تربیت» معادل اصطلاح «تعلیم و تربیت» است. (دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، ۱۳۷۲، ص ۳۳۶)

اصول تربیت

اصول مجموعه قواعدی است که با توجه به مبانی و اهداف تربیت کشف شده و در جریان تربیت راهنمای عمل قرار می‌گیرند. (دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، ۱۳۷۲، ص ۳۳۶)

۱. اللَّهُمَّ وَ أَعْمَمُ بِذَلِكَ مَنْ شَهِدَ بِكَ بِالرُّبُوبِيَّةِ وَ اسْتَظْهَرَ بِكَ عَلَيْهِ فِي مَعْرِفَةِ الْعُلُومِ الرَّبَّانِيَّةِ

۲. لَا يُجِيرُ يَا إِلَهِي، إِلَّا رَبُّ عَلَى مَرْبُوبٍ

اصول تربیت اخلاقی

اصول تربیت اخلاقی در این پژوهش گزاره‌هایی کلی و تجویزی مبتنی بر مبانی برگرفته از نصوص و دستورالعمل‌های مأثور شیعه است که این اصول به نوبه خود زمینه کشف شیوه‌ها را فراهم می‌سازند و به عنوان قواعد کلی قابل اجرا در همه بخش‌های تربیت اخلاقی هستند.

شیوه

شیوه، در لغت به معنای روش، طرز و طریقه آمده است.

شیوه‌های تربیتی

شیوه‌ها دستورالعمل‌هایی جزئی است که برای ایجاد تغییرات مطلوب در مربی به کار گرفته می‌شود. (باقری، ۱۳۷۶، ص ۶۴) هر دسته از این دستورالعمل‌ها در دامنه یک اصل تربیتی قرار گرفته و مبتنی برآنند. در کشف شیوه‌ها توجه به مبانی و اهداف تربیت و ارتباط با آن‌ها ضرورت دارد. (دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، ۱۳۷۲، ص ۳۳۶)

شیوه‌های تربیت اخلاقی

گزاره‌های تجویزی معتبری که به عنوان دستورالعمل با هدف ایجاد تغییرات مطلوب در مربی بکار گرفته می‌شود و در یک یا چند بخش تربیت اخلاقی قابل تحقق می‌باشد.

دعایی

در معنای اصطلاحی دعا، مفهوم لغوی آن یعنی درخواست و طلب، لحاظ شده است. بر این اساس می‌توان گفت: دعا در اصطلاح شرعی به معنای روی آوردن به خداوند و درخواست از او با حالت خضوع و کُرنش است. منظور از واژه «دعایی» در این پژوهش، نصوص مأثور ادعیه، مناجات و زیارات شیعی است.

مناسکی

مناسک، جمع «منسک» از واژه «نُسک» به معنای عبادت است. با توجه به اینکه «قربانی» یک نوع عبادت محسوب می‌شود، به آن، «نسکیه» می‌گویند. گاهی منسک به معنای اسم مکان و اسم زمان (عبادتگاه و وقت عبادت) به کار می‌رود (دهخدا، ۱۳۲۴) و در اصطلاح فقه، به معنای اعمال حج و خصوص قربانی است؛ ولی در این پژوهش به عبادت‌های مستحبی مانند نماز و روزه یا اعمالی مانند وضو یا غسل که ذیل برخی از ادعیه و زیارات وارده شده را مناسک گویند همچنین اعمال یومیه ماه و سال و اذکاری

که از طریق مداومت و تقید در صدد تهذیب اخلاق است و در لسان معصومان به آن توصیه و دستور داده شده است.

فصل دوم

مبانی تربیت اخلاقی مستفاد از نصوص و دستورالعمل‌های
دعایی - مناسکی شیعه